

horgászbottal halásztak levegőt...
 A messzeségbe ködös perspektíva
 nyílt: holttestektől égmagas mezők
 felé, hol a golyózáporban, ríva,
 s magában állt egy ember, míg hasából
 lilán lógtak a kiszakadt belek.
 És arra, éppen arra, ahol állott
 futott, futott e tébolyult sereg.

S én álltam, álltam, néztem, míg az ajkam
 megrándult és nem tudva feltörő
 borzalmamat titkolni, megragadtam
 az istennőt: „Ez a német jövő?”

Mondd, hát ez az?“ — — — De ő csak nézett lomha,
 nyugodt szemével s aztán felemelt,
 szép karjait lassan keresztbe fonta
 mellén és nézett és csak nem felelt.

De én, nem bírva többé már magammal
 félőrülten rugtam fel a kopott
 trónust és az istennőt mellbevágva,
 ki körmével belémkapaszkodott,

lerohantam a lépcsőn, míg szemembe
 csapott a zápor, s mint a szélvihar,
 rohantam át a pislogó lámpák közt,
 ezer sikátor, s ezer útkanyar

sötétje közt, míg lihegve a térre
 értem, hol a nedves póstakocsik
 álltak, s az alvó postillon fülébe
 üvöltöttem: „Előre: Párisig.“

A FIATAL MARX ÉS HEGEL

Irta: PEÉRY REZSŐ

1.

A marxi gondolatrendszer nemzetközi gyökerű; a fiatal Marx azonban a német klasszikus idealizmus mágikus hatása alatt fejlődött. Ismert dolog Engels büszke hivatkozása a Kant óta eltelt filozófiai fejlődésre, amelynek a szocializmus tudományos megalapozását tudja be. Tényleg csak Marx doktori értekezését kell elolvasnunk, hogy lássuk, milyen mélyen gyökerezik e kritikai filozófia nagy korszakában. Közvetlen hatása rá elsősorban Hegel-nek volt, véleményünk szerint nemcsak a hegeli módszerek, hanem szinte minden hegeli jellegzetes és lényeges tulajdonságnak. Már Feuerbach szinte olyan fordulatot vitt benne végbe, — szenzualista-realista mederben, — amit a Hegel-tanulmányokkal párhuzamos konkrét történeti és szocialista studium valószínűleg előkészített s amit a francia és angol élménykörrel való fokozatos megismékedés könnyített meg. Mindehhez azonban a német idealizmus

készítette a talajt. Marx fiatalkori levelezéséből tudjuk, milyen átható volt fiatal korában ez az élmény s mennyire ennek a filozófiának normatív légkörében nőtt fel. Goethe, Lessing és Kant, ezek azok az ideálok, melyeket apja élete elé állított...

Schulze-Gaevernitz-el így foglalhatnánk össze a német klasszikus bölcsészethez való viszonyát: „a német idealizmushoz kapcsolódva Marx az egyéniséget a társadalomba építi be... számára az ember közösségi lény. Ez a gondolat, mely nem más, mint a német klasszikusok emberiség-gondolata Marxnál a jövő államának eszményéig emelkedik, elméletének ez a része az, melyben Kant és Fichte tanításai közvetlenül élnek tovább.¹

A filozófiatörténet mindez ideig nem foglalkozott annak vizsgálatával, milyen volt a német klasszikus idealizmus társadalomfogalma és társadalmi alapvetése. Szeretnénk pár idevonatkozó felfogást ismertetni, mert úgy véljük, hogy a német idealizmus ilyenirányú vizsgálata nincsen lezárva, s a kutató ezt illetően pár értékes kiegészítő megállapításra juthatna.

Alfred Weber következőképpen világít rá a problémára: „Kant, Fichte, Hegel, bármilyen különbözően építik fel gondolatrendszerüket társadalomtudományi szempontból, a történelem tartalmát közösen az öntudat megvilágításában látják egészen a szabadság tudatának kidolgozásáig. Ez a szabadságtudat arra hivatott, hogy az ész birodalmát alapítsa meg.“² Hegel és Fichte — Weber szerint — korukat a megvalósult ész előretörésével jellemzik és a marxizmus a szocialista racionális jövőendő megjéslásával, mely egy tisztán civilizatórikusan felfogott társadalmi folyamat logikailag szükséges erecményeként áll elő, nem más, mint egy civilizatórikusan megfogalmazott eschatológia, nem más, mint az eljövendő civilizációs-kozmosz formáinak politikailag és társadalom-agitatórikusan előhívott képe. Weber a klasszikus német idealizmust, mint hatalmas civilizációs folyamat megfogalmazóját fogja fel s a szocializmust ennek folytatójaként tünteti fel.

Sokan, akik a filozófia és szociológia határmezsgyéjén dolgoznak, a klasszikus német bölcsészetben keresik a társadalmi embert, a társadalmassított ember fogalmának elvi jelentőségű lerögzítését. Így *Plenge*, aki kimerítően foglalkozott a Hegel-Marx kapcsolatokkal azt mondja, hogy a német idealizmusnak szociológiailag fontos eredménye az a hegelii tétel, mely szerint az „elszigetelt egyes szubjektum alanyiséga“ az öntudat átmeneti illúziója s mely szerint szubjektumnak lenni öntudatos formában annyi, mint közösségi lényvé, a szervezett társadalom tagjává lenni. (Hegelnél, az államfilozófusnál természetesen állampolgárnak.³)

Max Adler pedig a német klasszikus filozófia szabadságfogalmának ad ismeretszociológiai megalapozást.⁴ Ha felismerése értelmében párhuzamot vonunk a politikai közgazdaság liberalizmusa és a német klasszikus filozófia szabadságfogalma között, észre kell vennünk, hogy a liberalizmusé individualista, a német bölcsészeté pedig közösségi jellegű. Magyaránzképpen az eredetre utal. Az első szociológiailag olyan társadalmi réteghez kötött, mely harcát megharcolta, illetve nem akarja, vagy nem tudja tovább harcolni, az utóbbi pedig, akár a francia forradalom első proklamációi általános emberi posztulátumokban beszél, háta mögött nincs osztályszerkezet.

A német klasszikus bölcsélet antiindividuális jellegét ugyancsak Adler hangsúlyozza ki s itt megegyezik *Plenge*ével. A német bölcsészet egyéniségfogalmáról a következőket mondja: „Bei Kant ist das Individuum... ein Paralogismus der Vernunft, bei Fichte ein unkritisches Vor-

urteil, bei Hegel ein Betrug. Ausgangspunkt der Kritischen Philosophie war also zwar das Individuum, aber ihr Zentralpunkt ist das Bewusstsein und dieses wird erkannt als ein Transzendental-vereinigter Prozess der bloss in einem Individuum abläuft.⁵

Érdekes, hogy Hegel maga is felismerte a kanti filozófia szociológiai szerepét s a kanti észkritikát mintegy a francia forradalom elméleti megfelelőjének fogja fel: „Das wahrhafte der kantischen Philosophie ist das dass Denken als konkret in sich, sich selbst bestimmend aufgefasst ist; sie ist die Freiheit anerkannt. Rousseau hat so in der Freiheit schon das Absolute aufgestellt: Kant hat dasselbe Princip aufgestellt nur mehr nach theoretische Seite; Frankreich fasst dies nach der Seite des Willens auf... Das letzte Resultat der Kantischen Philosophie ist die Aufklärung.“⁶ Történelemfilozófiájában pedig így utal a francia forradalomnak a német filozófiához való kapcsolatára: „... nur kann hier gleich bemerkt werden, das dasselbe Princip (t. i. a francia forradalomé) theoretisch in Deutschland durch die kantische Philosophie ist aufgestellt worden.“⁷

Hogy a kanti észkritika nyomában hogy jön elméletek formájában mindaz, amiért a francia forradalom gyakorlatilag harcolt (népjogok, egyenlőségi eszme, emberi szuverenitás), arra a kortárs *Heine* is büszke volt. Véleménye szerint a német filozófia nem egyéb, mint a francia forradalom álma, „a meglévővel való szakítást s annak átszarmaztatását a gondolatok világában tettük meg.“

A fejlődésgondolat, az észkritika, az ember és társadalmi ember fogalmának kidolgozásán túl, a nagy civilizációs folyamaton s a klasszikus idealizmus normatív erkölcsi légkörén túl figyelembe kell vennünk a Kantnál gyakran ki nem hangsúlyozott társadalombírálatot, aminek pedig ebben az összefüggésben meglehetősen komoly szerepe van. Emlékezzünk csak arra, amit Kant a rendi különbségről mond: „Die Verschiedenheit des Standes macht, dass so wenig man sich in die Stelle des dienstbaren Pferdes versetzt, um sein elendes Futter sich vor zu stellen eben so wenig setzt man sich an die Stelle des Elends um dieses zu fassen.“⁸ *Max Adler*, aki Kantnak a társadalombírálatához való kapcsolatait kidolgozta, arra is rámutat, mennyire tudatos Kantban a társadalmi köztötség és a természetjog közötti antagonizmus felérzése. (Rousseau és a francia felvilágosodás hatása.)

Az elméleti civilizációs folyamat mellett fontos persze a gyakorlati is, mely természetesen absztrakt gyakorlati működése volt a német gondolkodóknak. Kant művei az örök békéről és a világpolgári történelembölcsészetről, Fichte beszédei a német nemzethez, Schiller levelei az esztétikai nevelésről, ezeknek kellett megelőznie a marxi koncepció kifejlődését.

Ha most össze akarnánk foglalni Marx fiatalkori munkáinak kiindulását, grandiózus művének alap gondolatát, akkor ezt talán úgy lehetne megtenni, mint ahogy *Werner Falk* teszi (Hegel szabadságeszméjéről szóló tanulmányában.) „Az embert mint egészet látja az ifjú Marx veszélyben, hogy mint egészet lehessen megmenteni. A polgári társadalom válsága itt középpontilag van megfogva, mint a polgári társadalom embereinek válsága.“⁹ Itt, ebben a kiindulásban a Kant utáni német filozófia etikai radikalizmusa s hatalmas kulturfilozófiai távlatossága érződik. Ugy gondoljuk *Hendrik de Man* túloz, amikor azt állítja, hogy a fiatalkori iratokban Marx idealista és irracionalista arcéle mutatkozik meg, amikor éles határvonalat húz e korszak és a későbbi munkásság között. Bizonyos az, hogy a tudomány számára Marx módszertani realizmusa

nagyobb értékű az ifjúkor mágikus intuíciónál. Viszont lehetetlen eltekinteni attól, hogy itt jellemző folyamatosságról van szó, a filozófiai örökséget a kései Marx sem tagadja meg s hogy a marxi probléma alapvetése: a polgári társadalom válságának, mint az emberiség válságának meglátása, az a nyugtalanító gondolat, hogy az ember szinte tehetetlen rabszolgája a tárgyi és dologi világ uralmának, a szocialista gondolatrendszer e középponti magja speciálisan a Kanttal meginduló filozófiai fejlődés vívmánya. A Marx-kutatók nagy része, így *Rjasanov, Mehring, Vorländer, Max Adler* megegyeznek ebben. A német klasszikus filozófia s a fiatal Marx gondolati kiindulása közötti rokonságot különösen azok hangsúlyozzák ki újabban, akik mintegy szocialista új hegelianusoknak nevezhetők (*Lukács György*), valamint a német szociológia ama képviselői, (*Sombart, Liebert, Max Weber, Troeltsch, Mannheim*), akik a Kant utáni filozófia kulturszociológiai jelentőségét hámozzák ki s mint Weber teszi, a két folyamatot közös civilizatórikus áramnak fogják fel. Ott, ahol a fiatal Marx az angol közgazdaságtannal nem tud egyezni, minden kétséget kizárólag a német idealizmus erkölcsi hagyománya dolgozik benne, Kant éppúgy, mint Fichte vagy Hegel. Az emberprobléma alapvetését illetőleg s normatív erkölcsstani tekintetben a német szocialista gondolatrendszer nem egyéb, mint a Kant utáni német bölcsészet legjellegzetesebb hagyományainak életrekeltője.

2.

A tudományos filozófia fejlődésének egyre inkább kihangsúlyozott tétele, hogy a metafizikát kapcsolja ki, igen rokonszenves. Mégis mondjuk a modern új pozitívizmus (*Schlick, Carnap, Reichenbach, Neurath*) kissé túl merev és rigorózus metafizika ellenes hadjáratában. Ennek az igen jelentős bölcsészeti iránynak ez eddig nagy hibája volt, hogy nem vizsgálta az u. n. metafizikai koncepció érdemét éppen az exaktságra törekvő pozitíviztikus és realista gondolkodás kifejlesztése körül. Legalább is az itt felmerülő nehézségeken még nem mérte le rokonszenves gondolati alapvetésének helyességét. A fent jelzett problémára milyen érdekes és megvilágító példát ad a marxi gondolatrendszernek a hegeliből valók kifejlődése, a hegeli filozófia bírálata és átértékelése.

Hegel-Marx — ez a téma igen sok és igen összetett problémát szakít fel. Nehéz ismeretelméleti kérdéseket. Tudjuk, hogy vitathatóvá kell ma tenni a hegeli problémát, mint a modern szocializmus bölcsészeti hitelének s a mai tudományhoz való viszonyának, egyszóval teherbírásának kérdését. De nekünk itt csupán az lesz a feladatunk, hogy a hegeli bölcsélet ama jellegzetes tulajdonságaira próbáljuk a figyelmet felhívni, melyek nélkül a marxi gondolatrendszer keletkezése érthetetlen.

Először kapcsolódjunk a Kant utáni német bölcsélet egyik leglényesebb gondolatához: a fejlődés eszméjéhez. Ha Kantnál először jelentkezik a fejlődés szükségszerűségének felismerése, ha Fichte ennek gyakorlati történelmi konzekvenciáit hangsúlyozza, Hegelnél elsősorban ez a gondolat az alapja hatalmas spekulatív rendszerének. A hegeli dialektika koncepcióját ez a fejlődéseszmé szülte, hogy spekulatíven átsegítse magát azokon a pontokon, amikor az elmúlás, a stagnáció, az elhalás miatt a fejlődéssel nem tudunk mit kezdeni. Az ellentmondás szerepének kihangsúlyozása azért volt olyan fontos ebben a filozófiai rendszerben, hogy a fejlődés gazdagodását igazolja. Ugy gondolom, sokan kissé túlszigorúak Hegellel szemben, amikor az „ungeheure Macht des Negativen” jelszavának gyakorlati kicsengést adnak.

Ami Hegelnél új, ő az első német gondolkodó, aki akár Kant-Lap-

lace a természet fejlődésének, ő az egyetemes történelmi világ fejlődésének törvényszerű rendszerét igyekszik kidolgozni. Hegel kikerülhetetlen törvénynek ismeri fel a szellem továbbfejlődését a természetben és a társadalomban önmaga felgazdagított alakjához majd az abszolútumhoz visszatérő folyamatnak. Ez filozófiájának nagy metafizikai alapvetése. (Már ebből is következik, hogy erkölcszabályának nem normatív a jellege, mint Kanténak.) Roppant bonyolult és nehézkes fejlődésfilozófiájának ez önkényes rendszere. Ugy hogy jogosult az a Feuerbach óta a materialisztikus irány oldalán kifejtett nézet, hogy ez a rendszer tulajdonképpen tudomány-előtti termék, igazi jellege szerint: művészi alkotás. Jellemző az, hogy maga az ó-hegelianizmus nem jutott túl a kitűnő interpretáción. Tudjuk azt is, ami nem véletlen, hogy a közép-európai népekre (magyarok, csehek, szlovákok) akár Herder, Hegel is nem szigorúan vett tudományos hatást gyakorol, inkább népművelői, a nemzeti kibontakozás művészi példájául szolgált. Ugyhogy talán igaza van *Schultze-Gaevernitznek*: „Hegel világképe nem tapasztalati tudomány, de mint művészi teremtés Németország egyik legnagyobb alkotása Goethe Faust-ja mellett.”¹⁰ Ez a művészi teremtés egészében tényleg „vorwissenschaftlich” termék. Viszont ez érthető: ilyen átfogó gondolatszintézist létrehozni azon a fokon, melyet a tapasztalati tudományok a XIX. század legelején képviseltek, nem lehetett másként, mint önkényes metafizikai szerkesztéssel. A hegeli filozófia alapeszméje e mellett szinte pozitivistikus és realizisztikus: a létező megértése. Eszköz és út hiánya s a totalitásra való makacs törekvés eredményezte aztán szükségképpen az abszolút idealizmus konstrukcióját. De hogy az előbbieket fonalát felvegyük: a legmaradandóbb Hegel ott, ahol történelmi-emberi mezőn igyekszik megfogni az eszme önkifejtését, a filozófiatörténetben és történetfilozófiában. Itt a hegeli gondolatcentrum a fokozatos fejlődés a szabadság felé s a szabadság kérdése.

Az irodalomtörténetíró *Brandes* mondja, hogy a történelem Hegel számára a „szabadság eposzát” jelentette. Itt Hegel francia hagyományt követ s a kanti törekvést fejleszti tovább, mikor a XVIII. század szabadságtörekvéseinek igyekszik elméleti betetőzést adni. Speciálisan európai szellemi teremtés ez. „Csak gondoljunk arra a szerepre, amit a szabadság fogalma kapott a XVIII. század publicisztikai irodalmában. Gondoljunk itt arra a mély hatásra, amelyet Rousseau gyakorolt Kanta és Herderre, vagy amit *Montesquieu* Hegelre” — mondja *Tönnies*.¹¹

A szabadságfogalom a hegeli bölcsélet tengelye. Hegel történelemfilozófiája szinte nem más, mint merész érvelés a szabadsághoz vezető szükségszerű fejlődés mellett. Fontos név Hegelnél az az állandó hangsúly, amit e folyamat törvényszerűségére helyez. Ugyanakkor tudjuk, Hegel államfilozófus volt. A konkrét politikai helyzetben nem szólt annak érvényesítéséről. Érdekes, hogy ugyanakkor Kant Hume-i gúnnyal mondja a nép és szabadság viszonyának sorsáról: „ama feltevés szerint, hogy egy bizonyos nép nem érett a szabadságra, a szabadság sohasem fog bekövetkezni, hiszen nem tud a szabadságra megérni az, aki már előzetesen nem élvezte azt: szabadnak kell lennünk ahhoz, hogy célszerűen alkalmazhassuk erőinket.” Hegelnél ilyen konkrét gyakorlati utalást erre a viszonyra nem találunk. De a hegeli filozófia idevonatkozó alapvetése más. Hegel az emberi öntudat fejlődési fokozatainak igyekszik bebizonyítani, hogy szükségképpen el kell érnie a szabadság egyre magasabb fokait. Hegel öntudatfilozófus. Hiszen azért lett hatása olyan alapvetően mély a fiatal Marxra, kinek végső szava a feuerbach-i materializmusról az volt, hogy nem tud egyezni vele abban, amiben az az

alakító, cselekvő tényező az alanyi emelő erő, az öntudat szerepét semlegesíti. A hegeli filozófiában pedig minden azon mulik, hogy az „igazat nemcsak, mint szubsztanciát, hanem mint szubjektumot kell felfognunk.”¹²

Hegel nem tudott megbarátkozni a kanti dualizmussal, de a kanti erkölctannal sem. Milyen jellemző az a kritika, amit a kanti kategórikus imperativusról mond. „Ilyen törvények csak a kell-nél állnak meg, de nem valóságosak, nem törvények, hanem parancsok.”¹³ A hegeli fejlődés-filozófia pedig törvényeket keres. Ha Kant az ember erkölcsi gyengeségével szemben a kategórikus imperativusz parancsát keresi, Hegel elfogadja ezt a kiindulást. Csakhogy nála az embernek éppen gyengeségei és hibái miatt kell szükségképpen megjavulnia. Az elméleti szocializmusban mindmáig együtt él a két kiindulás, a kereszténység humanista és optimista perspektívája a német klasszikus bölcsélet pesszimista felfogásával az emberi természet mivoltát és jellegét illetően. (Erről a kérdésről érdekes vitát folytatott Marx Proudhonnal. Az időbeli távlat látni engedi, hogy vitájukban a német idealizmus és a francia szocializmus elméleti alapvetése ütközött meg.)

A hegeli történelembölcsélet rögzíti le azt a tételt, mely olyannyira jellemző a hegeli spekuláció munkamódszerére: a szabadság kérdése nála az öntudat szabadságának kérdésévé válik. A probléma nála felismerni a fejlődést és öntudatosodni a szabadságban. A szabadság hiányát tehát a szabadság tudatának hiányával magyarázza. A rabszolgaságról pl. azt mondja, hogy magyarázata abban van, hogy e fokon az embernek nincs még tudata a szabadságról s így pusztán értéktelen dologgá süllyed. Ugyanezt a tételt klasszikusan fogalmazza meg később s vonultatja végig a történelem menetén egészen politikai ideáljáig: az alkotmányos monarchiáig. A világtörténelem a világ fejlődése az általános és szubjektív szabadság felé. „A kelet azt tudta és azt tudja, hogy csak ez egyes egyén szabad: a görög-római világ azt, hogy egyesek; a germán világ már tudja azt, hogy mindenki. Az első forma ezért, amit a történelem felmutat, a despotizmus, a második a demokrácia, a harmadik a monarchia. (Történelemlfilozófia.) A mű mottója: mint az anyag szubsztanciája a súly, a szellemé a szabadság.”¹⁴ Ha Hegel történelembölcséletében mintegy gyakorlatilag szól e fogalom útjáról a megvalósulás felé, filozófiatörténetében grandiózus kísérletet tesz, hogy a gondolkodás életében mutassa ezt a folyamatot egészen a kanti észkritika forradalmáig. Jogfilozófiájában a társadalmi életéről való eszmélkedés területén mutatja ezt a folyamatot, fenomenológiájában pedig annak benső törvényszerűségeit mutatja. Tudjuk, hogy Hegel művelődéstörténeti ideáljait is e szerint válogatta meg; innét vonzódása mindenek ellenére is a görög öntudatfilozófiához s a francia aufklárizmushoz.

Ezek után érthető, hogy a fiatal Marx filozófiai ideálja *Epikur*, aki megveti az empirikus tudományokat s azt mondja „filozófiának kell szolgálnod, hogy szabadságban legyen részed, mert a filozófiát szolgálni egyenlő a szabadsággal.”

Igy lesz a fiatal Marx gondolatrendszerének egyik középponti témája az a háttérben levő dolog, mely tulajdonképpen mindig előtérben van: az öntudat szerepe a történelemben és társadalomban. Bele megy az ideológia-képződés problematikájába, tisztázni segíti ezt a fogalmat, de gondolatrendszerében az életet felfogó és harmonikusan tükröző öntudat mindvégig jellegzetes alapprobléma. Tudjuk, hogy a modern szocializmus szótárában milyen értékű szavak: „osztálytudat“, „emberi öntudat“, „tudatosít“ stb. kifejezések. A tudományos szocializmus az öntudat pri-

mátusát ugyan determinista mezben adja vissza, de mindig benne él a szabadság tudatának és az öntudatnak szinte „idealista“ túlértékelése. Ma is igen sokan hajlamosak a szocialista gondolkodók táborából arra, hogy Hegelnél ne gondolják tovább az alanyi és tárgyi tényezők viszonyát az emberi történelemben. A későbbi gazdasági determinizmus tényleg bámulatra méltó teljesítményének ellenére a marxi gondolati alapvetésnek éppen ez a jellegzetessége bizonyítja, mennyire Hegel e gondolatok bábája. Ez a merész lépés az idealista öntudatfilozófia felé, korábban a dogmatikus materializmustól való eltávolodást jelentette s ebben bizonyára hasznos volt.

Marx egy 1844-ben írt dolgozatában szándékozott nekikezdeni a hegeli filozófia részleges bírálatának. Mint ismeretes, ez az írása töredék maradt (az új összkiadás *Filozófiai-közgazdasági kéziratok* címen foglalja össze.) A problematika így az utódokra maradt. Marx itt a Fenomenológiával kapcsolatban a hegeli realizmusról beszél, melyről nekünk is szólnunk kell. Ismeretes Engelsnek az álláspontja, amit Hegelt illetően a módszer-rendszer kérdéséről fejtett ki Feuerbachról szóló művében. Engels alapgondolata valószínűleg helyes, mikor azt mondja: minden nagy szisztematikus egy adott történelmi ponton a rendelkezésére álló segéd-eszközökkel építi ki rendszerét. A szaktudományok fejlődésével azonban a segéd-eszközök elavulnak, a tudományos látókör kitágul s így elsősorban az összefoglalás egésze, a rendszer lesz legkevésbé időtálló. A legnagyobb gondolkodókat kell így állandóan revízió alá venni. Viszont úgy gondoljuk, Engels ugyanakkor megkerült egy igen lényeges problémát: mi annak a módszernek tudományos értéke, mely merően önkényes konstrukciók rendszerét, teljesen mulandó valamit hoz létre?

Az újabbkori filozófiai kritika ugyancsak érinti a hegeli realizmus kérdését. A hegelianusok oldalán (*Fischer*, utjabban *Nikolaj Hartmann* és Lukács György) épp úgy ráeszmélnek erre, mint a filozófiatörténészek. Ezért állithatja *Tönnies Hegelt Comte-val* párhuzamba s mondja róluk: „két különböző módon tört sugára ugyanannak a fényforrásnak.“¹⁵ *Plenge* Saint Simont tartja Hegel francia megfelelőjének s figyelmeztet Hegel XVIII. századbeli gyökereire.¹⁶ Ha Hegel meddő idealista konstrukciót hozott volna csupán létre, akkor valójában rejtélyes lenne megértésünk a mutatis mutandis realista rendszereknek belőle való kiindulását. Most röviden össze szeretnénk foglalni miben áll ez a különös metafizikai realizmus. A hegeli történelemfilozófia a történelmi apriorizmus és az önkényes történelmi konstrukció elleni hadüzenettel kezdődik. Ezzel kapcsolatosan szinte Hegel földrajzi meghatározójáról beszélhetünk, amire *Plachanov* is utal. („Már Hegel megállapította történetbölcseletében a világtörténet földrajzi alapjainak fontos szerepét.“) Néha bámulatosan beteljesíti realista és empirikus történelmi módszerét — természetesen mindenről fordított sorrendben beszél az eszme primátusa miatt. Bár pusztán eszmeileg akarja megfogni az emberiség továbbvivő harcát, bámulatos metafizikája gyakran a fejlődés valóságos elemeit zárja magába.

A fenomenológiában fekteti le Hegel metafizikai realizmusának programját. A filozófiának eleme és tartalma itt nem az elvont, hanem a valóságos önmagát teremtő létező. A tudományos gondolkodás szerinte azt követeli, „hogy átadjuk magunkat a tárgy életének, vagy ami ugyanaz, szemünk előtt tartjuk azt és kimondjuk szükségességét.“ Ki ne emlékezne ezzel kapcsolatosan a fiatal Marx ama filozófiai kiindulására, mely szinte ugyanezen szavakkal fogalmazza meg ezt a követelményt s a „tárgyat magát“ akarja fejlődésében meglesni.

Hegel elvont idealista: a világfolyamatot az eszme egyre tökéletesbülő mozgásának fogja fel. Közben e folyamat reális tényezőivel kénytelen szembe nézni. Ugyhogy a hegeli filozófia alapmenetét a következőkben lehetne jellemezni: kiindulása önkényes ismerettani, apriori szempont. (Az eszme fejlődése.) Programja szinte szembeszökő realizmus (csak az eszme megnyilatkozási formáit kell felismerni a természetben és a társadalomban.) Kifejtése a történelmi és társadalmi fejlődés-sornak diabolikusan önkényes és a rendszer teleologizmusától irányított tükrözése. Találó ezért az a marxi megfigyelés, hogy Hegel a fogalmi fejlődés elvont kibogozása közben néha túlságosan „földre zuhan“ s közönséges empiristává válik. Érdekes, hogy a történelmi materializmus képviselői aránylag milyen keveset foglalkoztak az idevonatkozó Hegel-bírálattal.

Hegel módszertani termékenységére sokan felhívták a figyelmet, a „realista“ Hegelre kevesen. Már pedig úgy gondoljuk, hogy elsősorban történelmi, vallástörténelmi, esztétikai és etikai területen ez az elvont gondolkodó sokszor reális folyamatokat csúsztatott át az absztrakció területére. Elsősorban a szociológiai Hegel-revizió lenne termékeny dolog. Abban a században, amikor a modern ember első ízben veszi szemügyre társadalmát s fedi fel a társadalmi antagonizmust, Hegel így gondolkodik az úr-szolga viszonyról: „az úr, aki a dolog és önmaga közé a szolgát állította, egybezárrja magát a dolog önállótlanásával... az önállóság részét a szolgának engedi át, aki azt megmunkálja... De az uralom megmutatta, hogy lényege szerint fordítottja annak, amivé válni akar (önállósággá) s a szolgaság így kiteljesedésében ellenkezője lesz annak, ami eredetileg volt: mint visszaszorított öntudat önmagához tér vissza s tényleges önállósággá változik át.“¹⁷ Ugyanide vág az, amit Hegel ugyancsak a szellem fenomenológiájában a „szerencsétlen öntudatról“ mond, a jámbor szubjektívizmusról, mely nem tud reális ellentmondásokon keresztül fejlődni, mert magát egy megmerevített és nem változó eszméhez kötötte le. Az „elidegenülés“ problémája, a politikai és gazdasági ember kettészakadásának meglátása, mind e tételeknél világos, hogy Hegel a német idealista romantika elvont és közös nyelvén már a kettéhasadt modern társadalom kérdését ültette át a bölcsészeti spekuláció síkjára. A szorosan vett bölcsészet szférájában ez ma már halott kérdés. Értékes emlékké szociológiai felidézésük varázsolhatja őket. Erre tett kísérletet Lukács György 1931-ben a frankfurti egyetemen tartott Hegel-beszédében, amikor Hegel és a korabeli angol közgazdaság teoretikusai között vont párhuzamot s azt igyekezett kifejteni, hogy a hegeli fenomenológia metafizikai köntösben gazdaságtörténeti antagonizmusokat tükröztet. Mi Hegel helye a gondolkodás történetében? Mi bölcséletének maradandó s mi mulandó része? Ugy hisszük, ha Hegel ma már abban nemcsak túlhaladott, hanem használathatatlan, amit a szakfilozófiának nyújtott, nagy és maradandó gondolkodó a filozófia és a társadalomtudomány határterületén.

Tudjuk, hogy alapvető élménye volt a francia forradalom. Azt, mondják, hogy a szellem fenomenológiáját a jénai csata zűrzavarában fejezte be. Napoleont látta ekkor maga előtt, a korszellem megtestesítőjeként, az elbukott forradalom felülről jövő, etatista bevégezőjét. Nem véletlen, hogy irodalmi működését társadalompolitikai munkával kezdte meg, amikor 1798-ban a württembergi magisztrátust reformálni akaró tervét alkotta meg. Az új század derengő problémái kirozta: a polgári társadalom és az állam viszonya, a kialakuló emberi kettősség polgárban és állampolgárban, emberben és társadalmi emberben. Az alapvető mo-

dern társadalmi ellentmondásoknak a tudatra gyakorolt hatásából indult ki a német romantikus filozófia talaján. A háborúk-szétdőlt Európában mindenekelőtt a fejlődés rejtélyét igyekezett kideríteni. Ha szerepét kulturszociológiailag értelmezzük, úgy az civilizációs szerep. Dialektikája optimisztikus ideológiai konstrukció. A formalizmust és a partikularizmust nevezik a német történelem szerencsétlenségének s a kanti észkritika hatása alatt ezt a szabadság tartalmával akarja felváltani s kiképezi a platói reform furcsa megvalósítását: az alkotmányos monarchia államának, mint a maga abszolút formájához talált eszme birodalmának tervét. Önön filozófiájára illik legjobban meghatározása: mint minden egyén, a filozófia is korának gyermeke, amely azt gondolatban felfogja. A hegeli filozófia sokszor nem más, mint egy primitív társadalomtudomány derengő kezdete az idealista metafizika burkában. Így találkozunk a fejlődés görbéjében olyan gondolkodókkal, akik a társadalomtudomány medrét ásták ki. Dialektikája a fiatal Marx számára nem logikai szabályt jelentett, hanem a fogalom és norma valósággá válásának útját. Itt nem lehet elvonakoztatni e dialektika tartalmától, mely Hegel számára a szabadság fokozatos kiterjedését jelentette.

Werner Falk¹⁸ foglalkozik kimerítőbben Hegellel, mint társadalomkritikussal. Végül tényleg érdekes a marxi koncepció kifejlődésének szempontjából ez a meglehetősen elhanyagolt részlet. Hegel utalt jogfilozófiájában a polgári társadalom önzésére, anarhiájára, a magánérdekek uralmára benne s ezt a társadalmat a naprendszer mozgásához hasonlította. Az önkény nyüzsgéséről beszélt vele kapcsolatban, még a fizikai és erkölcsi romlás lehetőségei sem kerültk el figyelmét. Mint társadalomkritikus figyelmeztetett az elszegényülés és szegénység problémájára, amire valószínűen a terjeszkedő manufaktúrális ipar társadalmi következményei vezették rá: „Deshalb ist die wichtige Frage, wie der Armut abzuhelfen sei, eine vorzüglich die moderne Gesellschaft bewegende und qualende.“ A politikai és emberi emancipáció kettősségét, melyből Marx a jogfilozófia bírálatában és a zsidókérdésben kiindult, Hegel a szubjektív és objektív szabadság szembehelyezésével ismerte fel. Werner Falk Hegel és a liberális közgazdaság képviselői között lévő különbségnek azt tartja, hogy a német gondolkodó nem tartotta a gazdasági kategóriákat véglegeseknek, mint az angolok.

Talán az *elidegenülés* hegeli problémája volt a fiatal Marx számára a legnagyobb élmény. A hegeli fenomenológia arról beszélt, hogy a történelmi fejlődés során szükségképpen meg kell szűnnie az emberi szellem önmagától való elidegenülésének ama tudat és életformák leépítésével, melyekben a szellem nem szabad és magát szabadon meg nem határozó. Ebből az optimista feltevésből indult ki a fiatal Marx, ezt az elidegenülést toltta át a közgazdaság területére, illetve ennek rugóit próbálta megkeresni a társadalmi termelésben.

Szeretnénk még ezt a jellemzést kiegészíteni s Hegelt a gondolkodót általában jellemezni. A hegeli univerzalizmusról és perspektivizmusról kell befejezéséig beszélni. Ugyiszlóván övé az utolsó klasszikus rendszer, mely a korban látható világfolyamatot szintetikusán átfogja. Minden a szellem mozgása s őt minden érdekli. A természettudományok ekkor élednek uralomra — ő az utolsó színté, aki klasszikus rendszert alkothat megkerülésükkel. Szintézisének határain mérheti le az egyetemes teherbíró képesség teljesítményét. A tudományos gazdaságtan nem kerüli el figyelmét. A polgári társadalomról beszélve jegyzi meg, hogy annak rejtett gazdasági törvényszerűségeit egy fiatal tudomány, az „államgazdaságtan“ igyekszik kikutatni. Művelői közül Adam Smith-et és David Ricardo-t említi.

Másik igen jelentős, talán leglényegesebb alkati tulajdonságáról *Dilthey* beszél, kiemelve ennek nagy jelentőségét: (Hegel) „A történelmi világ filozófusa volt. A fejlődés gondolatát az emberi kultúra minden területén végig vezette. Az államot, a jogot, a vallást, a művészetet és filozófiát fejlődésükből magyarázta és értette meg. Hogy mik ezek az életjelenségek, azt tanítványainak történetükön mutatta meg. Lényegük a történelmi fejlődés folyamán nyilvánul meg. Antropológia és lélektan, történelemfilozófia, természetjog és államtudomány, vallásbölcselet, esztetika, művészetfilozófia, végül filozófiatörténet ezekben az előadásai-ban az egész történelmi világot összefogta.¹⁹ Ugyanakkor igaz az, amit Dilthey frappáns rövidegességgel s meglepő kriticismussal mond Hegelről t. i. hogy ez a nagyszerű történelmi érzék Hegelnél metafizikai sémájának áldozata lett. Bizonyos, hogy a történelem iránti érzék felcsigázásával s a történelmi gondolkodás példájával hatott Hegel a fiatal Marx-ra leginkább, de úgy, hogy ez a hatás egyszersmind az egyértelmű hegeli kifejtés alóli szabadulást jelentette. Hegel hisztorizmusával különbözik elsősorban a XIX. század felvilágosodott gondolkodóitól. Hogy a szocializmus miért prohisztorikus, azt sokan szociológiailag magyarázzák. A XVIII. században a feudalizmus történelmi fejlődése nyugaton ki volt merítve. Az új társadalmi célokkal s egy új emberi életforma hirdetésével fellépő polgári és középosztályi csoportok és a történelmi osztály között nem volt dinamikus kapcsolat. A történelmi gondolkodást a feudális réteg testesíti meg s a társadalom új élite-je pedig hagyományok nélkül eszmélkedik és ébred feladataira. Ezért történelmietlen par excellence a XVIII. század aufklárizmusa. Hegel gondolati helyzete már más. Ez az államfilozófus titkos szimpatiaival olyan társadalmi réteghez vonzódik, mely immár büszkén nézhet vissza, mert a történelem menetébe gyökeresen beleavatkozott. Az emberi fejlődés közös történelmi folyamattá változik, a mult a jelenért él. A hegeli történelemfilozófiában tetőződik be ez a felismerés. A fiatal Marx már nem új feladatokat akar a társadalom számára kitűzni, csak a régiakat felismerni és megoldani. Az elméleti szocializmus szellemileg a történelmi és kulturtörténelmi sikon lesz legmunkásabb. Hegel óta nem aszociáljuk a hisztorizmus fogalmához az addig megszokott mellékizt.

A XIX. század gondolatvilágában két problémacsoport kerül mindinkább előtérbe: az egyik a fejlődésgondolat, a másik a történelem felfedezése. A hegeli filozófia nagy metafizikai rendszerében elsősorban ennek a két összekapcsolt elemnek van primátusa. Ugy, hogy érthető, hogy

¹ Nochmals Marx oder Kant. Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik 30. k. 842. o. — ² Principielles zur Kultursociologie. Archiv für Socialwissenschaft 47. B. k. 41. o. — ³ Realistische Glossen zu einer Geschichte des deutschen Idealismus. Archiv für Socialwissenschaft 32. k. 3. o. — ⁴ Kant und der Marxismus. Laub'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin 1925. 205. o. — ⁵ Kant und der Marxismus. 162. o. — ⁶ G. F. W. Hegel: Geschichte der Philosophie. Jubileumausgabe. 3. k. 552—553. o. — ⁷ G. F. W. Hegel: Philosophie der Geschichte. Reclam. 548. o. — ⁸ Hartenstein-féle kiadás 8. K. 614. o.; idézi Adler: Kant und der Marxismus. stb. — ⁹ Hegels Freiheitsidee. Archiv für Socialwissenschaft. 68. k. 170 o. — ¹⁰ Schulze-Gaevernitz: Nochmals Marx oder Kant. Archiv für Socialwissenschaft. 30. k. 517. o. — ¹¹ Neuere Philosophie der Geschichte. Archiv für Geschichte der Philosophie. 7. k. 490. o. — ¹² G. W. F. Hegel: Phenomenologie des Geistes (Lisson) Leipzig, Meiner 1911; 277. o. — ¹³ U. o. — ¹⁴ Philosophie der Geschichte; Leipzig, Reclam, 51. o. — ¹⁵ I. m. 512. o. — ¹⁶ I. m. 22. o. — ¹⁷ Idézi K. Fischer: Hegels Leben, Werke und Lehre I. 328. o. — ¹⁸ Hegels Freiheitsidee. Archiv für Socialwissenschaft. 68. k. 170 o. — ¹⁹ Jugendgeschichte Hegels. 253—254. o.

a fiatal Marx a negyvenes évek egyre válságosabb német társadalmi légkörében ehhez a rendszerhez kapcsolódik radikális értelmezésével. Nem lehet lebecsülni persze Feuerbachnak Marxra gyakorolt döntő hatását. Itt azonban csak az volt a célunk, hogy megmutatni próbáljuk: hogyan indult ki az ifju hegelianizmus csoporttól eszmélkedésről lökött ifju Marx a német idealizmus emberi és társadalom-képletéből s hogy kellett rátalálnia a hegeli spekulációnak ama pontjaira, melyek a Weber megjelölte civilizációs kozmosz optimista képének további kiformalásához vezethet. „Minden ember, mint szabad személyiség öncél s mint ilyet lehet csak kezelni, mint személyt, nem mint tárgyat“. Ez a kanti mondat jelzi legkifejezettebben azt a gondolat-történeti és funkcionális rokonságot, mely a marxi gondolatrendszert a német idealizmus legtisztább és legmaradandóbb erkölcsi hagyományához fűzi.

FLÓRIÁN ÉS A HÁBORÚ

Irta: UJVÁRI LÁSZLÓ

Flórián előtt kötegekben sorakoztak a bankjegyek. Mögötte kitárt ajtajával a páncélszekrény. Körötte üvegfal, jelképes határ napközi használatra. Jelentősége annyi, mint a paragrafusnak. Tiszteletben kell tartani, de meg is lehet kerülni. Flórián sokszor ült ilyen gondolatokkal a pénztár üvegkretcében, mert szeretett bölcselkedni olyan dolgok fölött is, mint például a bankrablás.

Flórián pénztáros ebben a kerületi bankfiókban és négyszáz pengő fizetést kap havonként. A hivatali munka nem sok, bőségesen hagy időt a gondolkodásra. A klientúra eléggé szűkkörű és az is csak a déli órákban foglalkoztatja. Egész délelőttöket tölt el semmittevésben. Olvasni szeretne ilyenkor, de azt nem cselekszi azon a meggondolási alapon, hogy feltűnővé teszi a jódolgát. Inkább hát leveleket ír bankpósta papíron, ez úgy tűnhet, hogy hivatalból tevékenykedik. Mert arra egy hivatalfőnök sem helvez sulyt, hogy alkalmazottai irodalmi műveltségre tegyenek szert, —szont megkivánják, hogy serény magatartást tanusítsanak. Flóriánnak igen kiterjedt levelezése van éppen a hivatali körülmények folytán. Levelez volt tanáraival és iskolatársaival és gyakran utal ezekben a levelekben a gondtalan ifjuságra, mely elszállt fölöttünk. „Ülni bankjegykötegek fölött és szorongva gondolni arra, hogy a következő pillanatban egy pisztoly mered a homlokomnak, idegtépő állapot. Tanár ur“ — írja — „Önök nem is tudják, mennyire könnyebb tanítani, mint a gyakorlatban — élni.“ Noha felesége van, volt ideáljaival is levelezési viszonyban áll Flórián. Közvetlenhangúak ezek a levelek. Ilyeneket ír: „Magának őszintén feltárhatom a gondolataimat, régtől fogva ismer és nem kelthet magában idegenkedést egy nyugtalan lélek vallomása.“

Flórián az utóbbi időben kisebb nyugtalanító dolgokat észlel. A lapok tele vannak háborús hírekkel. A háború rémét iszonytató arányokban érzi. A bankrabló pisztolya félelemmel töltötte el, de mi ez az egy pisztoly a háború ezer és ezer lövedékéhez, amely csaknem mind az ő fejének mered. Flórián már látja magát, amint masiroz bele a tűzbe; filmen látott ilyen szakadatlan menetelést a halálba. Kilencszáztizennégyben — gondolja — az emberek ostobák voltak és azt hitték, két hónap mulva visszajönnek. Négy évig voltak távol, harcoltak és meghaltak sokan. Világos, hogy most is hosszú időre el kell menni és nyilván meg is kell halni. Flórián harmincötéves, a nagy háborúban az ő korosz-